

MICHAŁ PIETRZAK (Warszawa)

Historia kształtowania się rozdziału kościoła i państwa

Epoka starożytna ściśle zespoliła ze sobą sprawy polityki i religii. Wczesne chrześcijaństwo przeciwstawiało społeczeństwu świeckiemu — społeczność religijną z odrębnymi celami i władzami. Ewangeliczne stwierdzenia: *Królestwo moje nie jest z tego świata* i *Oddajcie co cesarskie Cesarzowi a co boskie Bogu*, mogły stać się przesłanką podziału kompetencji między władzą świecką i duchowną. Zawierały bowiem w sobie zarodek dualizmu celów i funkcji między społecznością religijną i świecką¹. Wobec chrystianizacji państwa i społeczeństwa rzymskiego taka separacja musiała pozostać jedynie teoretycznym postulatem. Państwo rzymskie wykorzystało religię chrześcijańską dla zapewnienia jedności społeczeństwa, co w konsekwencji musiało prowadzić do uzależnienia organizacji kościelnej od władzy państwowej².

Nad wiekami średnimi góruje idea jednego państwa chrześcijańskiego, którego królem jest Chrystus a organami władza duchowna i świecka³. Wzajemny układ stosunków między rządem duchownym a rządem świeckim, między rządem dusz z jednej a rządem ciał z drugiej strony, fascynował myśl polityczną średniowiecza. Wskazania ewangeliczne co do podziału kompetencji nie stały się przesłanką dla doktryn i praktyki ustrojowej średniowiecza. Rząd dusz aspirował do oddziaływania na ciała, rząd ciał nie rezygnował z oddziaływania na dusze poddanych. Myśl polityczna średniowiecza, odzwierciedlająca rzeczywisty układ sił i stosunków, wahała się między dwoma zasadniczymi rozwiązaniami, kościół podporządkowany państwu i kościół zwierzchnikiem rządu świeckiego⁴. Wszechobecna rola religii w życiu społeczeństw średniowiecznych wy-

¹ Por. J. Lecler, *Historia tolerancji w wieku reformacji*, Warszawa 1974, t. I, s. 57.

² Zob. ibidem, t. I, s. 77 i n.; A. Crivellucci, *Storia delle relazioni tra lo stato e la chiesa*, Bologna 1885, t. II, s. 185 i n.

³ Por. F. Ruffini, *La libertà religiosa*, Torino 1967, s. 26; K. Rothenbücher, *Die Trennung von Staat und Kirche*, München 1908, s. 4.

⁴ Zob. G. Burdeau, *Les libertés publiques*, Paris 1966, s. 317.

kluczała możliwość sformułowania w doktrynie politycznej koncepcji rozdziału państwa i kościoła, a tym bardziej wprowadzenia jej w praktyce⁵.

Reformacja nie wypracowała nowych koncepcji w zakresie stosunków między państwem a kościołem. Ani M. Luter, ani J. Kalwin nie dochodzili w swych rozważaniach do postulatu rozdzielenia sfery działania państwa i sfery działania związków wyznaniowych. Przeciwnie, dążyli do ścisłego powiązania państwa z nową religią⁶. Doniosłe znaczenie reformacji tkwiło w czym innym. Przez wprowadzenie pluralizmu wyznaniowego zapoczątkowała ona proces prowadzący w logicznej konsekwencji, pomimo prześladowań i wojen religijnych, do uznania prawa wszystkich ludzi i organizacji religijnych do swobodnego rozwijania działalności kultowej⁷.

Wielkie zasługi w zakresie kształtowania nowych poglądów na stosunek między państwem a związkami wyznaniowymi położyła szkoła prawa natury. Zakwestionowała ona powszechnie akceptowany pogląd o boskim pochodzeniu państwa i przyznała mu wyłącznie świeckie cele i funkcje. Związki religijne traktowała jako dobrowolne organizacje społeczne działające na terytorium państwa i podporządkowane jego suwerennej władzy⁸. Koncepcje szkoły prawa natury oddziaływały silnie na myśl polityczno-wyznaniową XVII w., zwłaszcza płodną w okresie burżuazyjnych przeobrażeń w Anglii i Niderlandach. Jej bezspornym dorobkiem, nie od razu znajdującym praktyczne zastosowanie, było uznanie wolności sumienia i wyznania jako prawa naturalnego człowieka⁹. A to nasuwało jako jej logiczną konsekwencję w zakresie stosunków między władzami świeckimi a związkami wyznaniowymi postulowanie rozdziału państwa i kościoła¹⁰.

Poglądy głoszone w Anglii i Niderlandach przenikały wraz z osad-

⁵ Por. J. Baszkiewicz, *Myśl polityczna wieków średnich*, Warszawa 1970, s. 212; J. Lecler, *Historia tolerancji...*, t. I, s. 128.

⁶ Zob. G. de Lagarde, *Recherches sur l'esprit politique de la réforme*, Paris 1926, s. 343, 374; K. Grzybowski, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1967, s. 267, 269; K. Neundörfer, *Die Frage der Trennung von Kirche und Staat nach ihrem gegenwärtigen Stande*, München 1913, s. 12; J. Staedke, *Staat und Kirche im Wandel der Jahrhunderte*, Stuttgart 1966, s. 104.

⁷ Por. G. De Ruggiero, *Storia del liberalismo europeo*, Milano 1962, s. 383.

⁸ Zob. K. Rothenbücher, *Die Trennung...*, s. 62 i n.; L. Sturzo, *L'Eglise et l'état*, Paris 1937, s. 328, 340 i n.; K. Neundörfer, *Der ältere deutsche Liberalismus und die Trennung von Staat und Kirche*, Mainz 1909, s. 14 i n.

⁹ Por. F. Ruffini, *La libertà religiosa...*, s. 92 i n.

¹⁰ Koncepcja rozdziału miała ograniczony zakres. Nie wiązała się z kompletną laicyzacją państwa. Por. J. Lecler, *Historia tolerancji...*, t. II, s. 355, 357, 417; J. Locke, *List o tolerancji*, Warszawa 1963, s. 7.

nikami do kolonii angielskich na kontynencie amerykańskim. Tam były nie tylko twórczo rozwijane, ale już w XVII w. znajdowały praktyczne zastosowanie w niektórych, nowo powstających koloniach. Emigrant purytański i wielki myśliciel amerykański R. Williams, prześladowany za swe przekonania religijne w Massachusetts, założył nową kolonię — Rhode Island, w której proklamował zasadę wolności religijnej i zapewnił jej realizację, oddzielając sferę działania władz kolonijnych od sfery działania związków wyznaniowych¹¹. Rozwiązanie przyjęte przez R. Williamsa było wyjątkowym, gdyż pozostałe kolonie stały na stanowisku zespolenia religii z państwem i prześladowały członków innych niż oficjalne wyznań¹². Za przykładem Rhode-Island poszła wkrótce Pensylwania a następnie i inne kolonie¹³.

Twórcy Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, wobec pluralizmu wyznaniowego ludności i w celu zabezpieczenia pokoju religijnego w kraju, poszli drogą wytyczoną przez R. Williamsa, przyjmując zasadę rozdziału jako najlepsze, ich zdaniem, rozwiązanie zarówno dla państwa, jak i dla różnych związków wyznaniowych. Amerykański system rozdziału wyrażał się przede wszystkim w świeckim charakterze federacji, w zakazie składania przysięgi religijnej jako warunku wykonywania funkcji publicznych w organach federacji oraz w zakazie uchwalenia przez Kongres Stanów Zjednoczonych ustawy wprowadzającej religię panującą bądź zakazującej swobodnego praktykowania jakiejkolwiek religii, w zapewnieniu związkom religijnym pełnej swobody działania w ramach ustaw państwowych. Wprowadzenie w Konstytucji Stanów Zjednoczonych zasady rozdziału (I Poprawka z 1791 r.) nie pociągnęło za sobą zmian w konstytucjach stanowych, które zachowały przepisy uznające określoną religię za panującą bądź postanowienia dyskryminujące obywateli określonych wyznań i niewierzących w zakresie praw politycznych. Dopiero XIV Poprawka z 1868 r. uznała za nieważne postanowie-

¹¹ Zob. V. L. Parrington, *Główne nurty myśli amerykańskiej 1620 - 1800*, Warszawa 1968, s. 126 i n.; F. Ruffini, *La liberta religiosa...*, s. 165 i n.; P. Belmont, *Egalite politique et tolerance religieuse. De Roger Williams à Jefferson*, Paris 1927, s. 119 i n. Konstytucja Rhode Island z 1660 r. zatwierdzona przez króla angielskiego Karola II głosiła: *Uznajemy, że wewnętrzna świadomość każdego powinna być wolna i nikt nie powinien być niepokojony w kwestiach religijnych, o tyle o ile nie naruszają one spokoju królestwa*. R. Williams był również autorem książek o wolności religijnej i rozdziale: *The bloody tenent of persecution for cause of conseience* (1644) oraz *The bloody tenent yet more bloody by the Cottons endeavour to wash it white in the Blood of the Lonb* (1652). Głębokością myśli i szerokością ujęć dzieła te przewyższały współczesną im literaturę wyznaniową. Por. J. Lecler, *Historia tolerancji...*, t. II, s. 429.

¹² Zob. P. G. La Chesnais, *L'église et les états. Trois exemples de séparation. Belgique — Etats Unis — Mexique*, Paris 1904, s. 33.

¹³ Por. F. Ruffini, *La liberta religiosa...*, s. 174.

nia konstytucji stanowych sprzeczne z konstytucją federalną, które by ograniczały prawa i wolności obywateli¹⁴.

Rewolucja francuska doszła do proklamowania rozdziału kościoła i państwa dopiero po kilkuletnim okresie prób zmierzających do zespolenia zreformowanego przez władze świeckie Kościoła katolickiego z rewolucyjnym państwem. Wydanie aktów prawnych wprowadzających rozdział poprzedziło uznanie zasady wolności sumienia i wyznania, która stała się odtąd stałym elementem katalogu praw i wolności obywatelskich. Oznaczało to, że państwo nie będzie w imię interesów Kościoła katolickiego narzucać ograniczeń prasie i wychowaniu. Wprowadzenie równości wobec prawa pociągnęło za sobą w konsekwencji likwidację wszystkich przywilejów duchowieństwa. Doniosłe następstwa dla sytuacji materialnej i działalności kościoła miało przejęcie na własność narodu wszystkich dóbr kościelnych i przyznanie duchowieństwu uposażenia ze skarbu państwa. Dokonany też został w pierwszych latach rewolucji poważny krok na drodze laicyzacji państwa, aczkolwiek przywódcy rewolucji długo nie mogli pogodzić się z poglądem, że państwo może obejść się bez religii¹⁵. Następowало to przez zeświecczenie prawa państwowego i instytucji publicznych, sekularyzację akt stanu cywilnego, uznanie małżeństwa za umowę cywilną, wprowadzenie instytucji rozwodów, zapoczątkowanie procesu laicyzacji systemu oświatowego¹⁶.

Rozdział proklamowany przez ustawodawstwo rewolucyjne lat 1794 - 1795 przetrwał formalnie 7 lat, do chwili podpisania konkordatu w 1801 r.¹⁷ Wprowadzony w warunkach ostrego kryzysu politycznego realizowany był w praktyce rządów Dyktatoriatu w stopniu niewielkim. Charakteryzował się przede wszystkim zakazem materialnego wspierania przez państwo związków wyznaniowych, dostarczania im lokali dla wykonywania kultu i mieszkań dla duchownych. Związki wyznaniowe pod-

¹⁴ Dopiero po 1930 r. orzecznictwo sądowe uznało w pełni moc obowiązującą I Poprawki w stosunku do ustawodawstw stanowych. Por. R. C. Macridas, *Les relations entre l'état et les églises d'après la constitution des Etats Unis*. La Laïcité, Paris 1960, s. 522. Zob. też P. G. La Chesnais, *L'église et les états...*, s. 34; A. W. Johnson and F. H. Yost, *Separation of Church and State in the United States*, Minneapolis 1948, s. 11 i n.; R. M. Konvitz, *First Amendment Freedoms*, Ithaca — New York 1963, s. 7 i n.; F. Ruffini, *Corso di diritto ecclesiastico italiano*, Torino 1924, s. 252.

¹⁵ Zob. A. Mathiez, *La Révolution et l'Eglise*, Paris 1910, s. 78 i n. Por. też A. Mathiez, *Les philosophes et la séparation de l'église et de l'état en France à la fin du XVIII siècle*, *Revue historique* 1910, z. 1, G. Lepage, *L'église et l'état en France*, Paris 1960, s. 71 i n.

¹⁶ Por. A. Saboul, *Précis d'histoire de la Révolution française*, Paris 1962, s. 496. Jednym z czołowych propagatorów koncepcji rozdziału podczas rewolucji był Condorcet. Zob. H. Delsaux, *Condorcet — Journaliste 1790 - 1794*, Paris 1931.

¹⁷ Por. E. Réveillaud, *La séparation des Eglises et de l'Etat*, Paris 1907, s. 50.

dane zostały prawu powszechnemu. Ustawodawstwo państwowe nie uznawało hierarchii żadnego kościoła. Duchownych traktowano jako zwykłych obywateli, pozbawiając ich wszystkich przywilejów związanych z wykonywaniem funkcji religijnych. Działalność kultową związków wyznaniowych objęto szczegółowym nadzorem państwowym. Odrzucono wszelkie formy przymuszania kogokolwiek do pokrywania wydatków związanych z utrzymaniem kultu ¹⁸.

Następstwem rewolucji francuskiej był triumfalny pochód liberalizmu w Europie. Dewizą ideologii liberalnej stało się uznanie wolności jednostki ludzkiej i zapewnienie jej warunków swobodnej działalności i wszechstronnego rozwoju. Wolność sumienia i wyznania, równość wszystkich obywateli wobec prawa bez względu na wyznanie, uznanie religii za sprawę prywatną, świecki charakter państwa, świeckie wychowanie publiczne i zasada rozdziału kościoła i państwa stały się od tego czasu częścią składową doktryny liberalnej ¹⁹. Były one uzasadnione, rozwijane i propagowane przez burżuazję europejską walczącą z silnymi nadal jeszcze pozostałościami koncepcji feudalnych, głoszących sojusz państwa i kościoła.

Wobec ideologii liberalizmu Kościół katolicki zajął stanowisko nieprzejednane. W okresie XIX w. Stolica Apostolska przy różnych okazjach atakowała i potępiała hasła i zasady liberalne ²⁰. Oficjalne stanowisko zwierzchników kościoła próbowały przełamać nieliczne grupy postępowych myślicieli katolickich. Podejmowali oni wysiłki, aby pogodzić ideologię kościoła z liberalizmem. Rzecznikami tego kierunku byli F. de Lamennais i jego kontynuatorzy J. Lacordaire i K. Montalambert ²¹. Wysuwali postulat uznania przez kościół zasady rozdziału jako najlepszego rozwiązania nie tylko dla państwa, ale i dla wolności kościoła ²². Streszczał się on w popularnym hasle — „Wolny kościół w wolnym państwie” ²³.

¹⁸ Zob. E. Chenon, *Histoire de rapports de l'église et de l'état du I-er au XX-e siècle*, Paris 1904, s. 189; E. Champion, *La séparation de l'Eglise et de l'Etat en 1794*, Paris 1903.

¹⁹ Por. J. Salwyn Schapiro, *Liberalism. Its Meaning and History*, Toronto, New York, London 1958, s. 12; G. De Ruggiero, *Storia del liberalismo...*, s. 390; E. Faguet, *Liberalism*, Lwów 1909, s. 156 i n.

²⁰ Zob. A. Dansette, *Histoire de la France contemporaine*, Paris 1965, s. 311 i n.; P. N. Stearns, *Ksiądz Lamennais*, Warszawa 1970, s. 167 i n.; A. Autin, *Laïcité et liberté de conscience*, Paris 1934, s. 172; K. Grzybowski, B. Sobolewska, *Doktryna polityczna i społeczna papieża 1789 - 1968*, Warszawa 1971, s. 26 i n.

²¹ Por. A. Dansette, *Histoire religieuse...*, s. 223 i n.; M. Prêlot, *Histoire de idées politiques*, Paris 1959, s. 475 i n.

²² Zob. P. N. Stearns, *Ksiądz Lamennais...*, s. 182 i n.

²³ Na kongresie katolickim w Malines K. Montalambert wygłosił odczyt pt. *L'église libre dans l'état libre*, opublikowany w 1863 r. Por. P. Bridel, *La pensée de Vinet*, Lausanne 1944, s. 496.

Naprzeciw ideom liberalizmu politycznego wychodzili również myśliciele protestancy F. Schleiermacher i A. Vinet²⁴. Prace A. Vineta o wolności religijnej i rozdziale kościoła od państwa wywarły duży wpływ na praktyczne rozwiązania w niektórych krajach europejskich²⁵. Przyczyniły się one w istotnym stopniu do wprowadzenia w 1868 r., zresztą nie na długo, wolności kultu dla innych niż katolickie wyznań w Hiszpanii, oddziaływały na koncepcje i rozwiązania K. Cavoura we Włoszech, a także odbiły się na rozwiązaniach francuskiej ustawy o rozdziale kościoła od państwa z 1905 r.

Idee i koncepcje liberalizmu w kwestiach wyznaniowych przejęte zostały przez doktrynę socjalistyczną²⁶. Twórcy naukowego socjalizmu K. Marks i F. Engels osadzając je w innym kontekście społecznym nadali im przez to inny wydźwięk ideowo-polityczny. Badając funkcje religii w ustroju kapitalistycznym uznali ją za czynnik wspierający panowanie ideologiczne burżuazji i osłabiający wolę walki proletariatu o wyzwolenie społeczne, za opium ludu²⁷. Dokonali przy tym istotnego rozróżnienia między stosunkiem do religii partii robotniczej i państwa. Partia robotnicza powinna — ich zdaniem — prowadzić działalność zmierzającą do wyzwolenia swych członków, a także całej klasy robotniczej spod wpływów ideologii religijnej. Państwo powinno natomiast traktować religię jako sprawę prywatną swych obywateli²⁸. Wolność sumienia i wyznania rozumieli nie tylko jako prawo obywatela do wyboru określonej religii, ale, uwzględniając postulaty francuskich materialistów z XVIII w., również jako prawo do pozostawania bezwyznaniowcem (ateistą)²⁹.

Szerzej sformułował pogląd socjalizmu naukowego na stosunek państwa do spraw religijnych F. Engels poddając krytyce program niemieckiej socjaldemokracji przyjęty w Erfurcie w 1891 r. Program ten w formie ogólnej uznawał religię za sprawę prywatną, zrzeszenia religijne traktował jako związki prywatne i zabraniał finansowania działal-

²⁴ Por. K. Rothenbücher, *Die Trennung...*, s. 72, 84 i n.; H. Cazelles, *Eglise et Etat en Allemagne de Weimar aux premières années du III Reich*, Paris 1936, s. 25.

²⁵ Zob. P. Bridel, *La pensée de Vinet...*, s. 493 i n.; A. Chavan, *La séparation de l'Eglise et de l'Etat d'après Alexandre Vinet et dans l'histoire contemporaine*. Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses 1924, s. 534 i n.

²⁶ Por. K. Rothenbücher, *Die Trennung...*, s. 109 i n.; A. Pannekoek, *Religion und Socialismus*, Bremen 1906; H. Lutz, *Kirche und Socialdemokratie*, „Zeitschrift für Politik” 1961, z. 4, s. 314.

²⁷ K. Marks, *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa*; K. Marks i F. Engels, *O religii*, Warszawa 1956, s. 37.

²⁸ Zob. F. Engels, *Wstęp do wojny domowej we Francji*; K. Marks i F. Engels, *Dzieła*, Warszawa 1968, t. 17, s. 717.

²⁹ Por. K. Marks, *Krytyka programu gotajskiego*; K. Marks i F. Engels, *Dzieła Wybrane*, Warszawa 1949, t. II, s. 25.

ności wyznaniowej ze środków publicznych. F. Engels postulował włączenie do programu odrębnego punktu przewidującego całkowite oddzielenie kościoła od państwa, traktowanie wszystkich związków religijnych jako zrzeszeń prywatnych, zakaz materialnego wspierania związków wyznaniowych przez państwo, pozbawienie organizacji religijnych wpływu na szkoły publiczne z pozostawieniem im wszakże prawa zakładania własnych szkół i prowadzenia ich za własne środki ³⁰.

Twórcze rozwijanie myśli i poglądów K. Marksa i F. Engelsa przypadło w udziale W. Leninowi. W swej pracy o stosunku socjalistycznego proletariatu do religii pisał: „Żądamy, aby religia była sprawą prywatną w stosunku do państwa, ale w żadnym razie nie możemy uznać religii za sprawę prywatną w stosunku do naszej, własnej partii. Państwo nie powinno mieć nic wspólnego z religią, stowarzyszenia religijne nie powinny być związane z władzą państwową. Należy pozostawić każdemu zupełną swobodę wyznawania takiej religii, jaka mu odpowiada, albo niewyznawania żadnej religii, tzn. pozostawiania ateistą, jakim za zwyczaj też bywa każdy socjalista. Czynienie jakichkolwiek różnic w sprawach obywateli z powodu wyznawanej przez nich religii jest absolutnie niedopuszczalne. Wszelkie nawet wzmianki o tym czy innym wyznaniu obywatela w dokumentach urzędowych należy bezwzględnie znieść. Nie powinno być żadnych subwencji dla panującego kościoła, żadnych subwencji z funduszy państwowych na rzecz stowarzyszeń kościelnych i religijnych, które winny stać się zupełnie swobodnymi, niezależnymi od władzy zrzeszeniami obywateli, współwyznawców [...]. Całowite oddzielenie kościoła od państwa — oto żądanie, jakie stawia socjalistyczny proletariat współczesnemu państwu i współczesnemu kościołowi” ³¹.

Koncepcja rozdziału kościoła i państwa propagowana przez doktrynę liberalizmu i socjalizmu powoli torowała sobie drogę do praktycznej realizacji. Wiek XIX przyniósł przyspieszony proces laicyzacji życia społecznego i państwa. Stanowiło to sprzyjającą przesłankę, ułatwiającą uznanie rozdziału za zasadę prawno-ustrojową. Najwcześniej doczekała się ona uznania w konstytucji niepodległego państwa belgijskiego z 1831 r.³² Rozdział belgijski, będący dziełem kompromisu katolików z liberałami³³ walczących wspólnie o niepodległość kraju, opierał się na uznaniu wolności sumienia i wyznania, zakazie stosowania przymusu

³⁰ Zob. Das Erfurter Programm. Offenbach a.M., 1947, s. 127; F. Stampfer, *Religion ist Privatsache. Erläuterungen zu Punkt 6 des Erfurter Programms*, Berlin 1905; E. Rittberg, *Der Preussische Kirchenvertrag von 1931*, Bonn 1960, s. 19 i n.

³¹ W. Lenin, *O religii*, Warszawa 1960, s. 7.

³² Poglądy i koncepcje F. de Lamennais wywarły wpływ na stanowisko katolików w Belgii. Zob. P. N. Stearns, *Ksiądz Lamennais...*, s. 8, 184.

³³ Por. G. Gagliani, *Droit ecclésiastique civil belge*, Bruxelles 1903, t. I, s. 97 i n.

w sprawach religijnych, na traktowaniu małżeństwa jako umowy cywilnej, na pozbawieniu władz państwowych wpływu na obsadzanie stanowisk kościelnych, na zachowaniu systemu wynagradzania duchowieństwa przez państwo, na zagwarantowaniu wolności nauczania umożliwiającego rozwój szkół wyznaniowych. Rozdział w wydaniu belgijskim ustalał zakaz ingerencji państwa w sprawy wyznaniowe, ale nie przeszkadzał wtrącaniu się kościoła w sprawy państwowe. Stanowił kartę gwarancji praw kościoła przeciw państwu³⁴.

Wiosna ludów stworzyła atmosferę sprzyjającą podejmowaniu inicjatyw zmierzających do realizacji koncepcji liberalnych w sprawach wyznaniowych. Parlament ogólnoniemiecki zebrany w 1848 r. we Frankfurcie nad Menem i debatujący nad konstytucją opowiedział się za przyjęciem zasady rozdziału kościoła i państwa. Uchwalona w 1849 r. konstytucja znosiła instytucję kościoła państwowego, gwarantowała wolność sumienia i wyznania, wprowadzała równouprawnienie związków wyznaniowych. Jej postanowienia miały jedynie formalne znaczenie, gdyż nie weszła ona nigdy w życie, aczkolwiek 70 lat później oddziaływała na twórców Konstytucji weimarskiej³⁵.

Komuna Paryska przystępowała do rozwiązywania problemów wyznaniowych w atmosferze antyklerykalnej. Działacze Komuny widzieli w kościele i duchowieństwie sojuszników burżuazji i sprzymierzeńców obalonej monarchii. Uchwalony 2 kwietnia 1871 r. dekret o rozdziale kościoła od państwa znosił budżet wyznań, uznawał dobra martwej ręki za własność narodu, zapewniał wolność sumienia i wyznania. Jego następstwem było usunięcie religii ze szkół i zniesienie przysięgi religijnej. Wydawaniu aktów prawnych towarzyszyły praktyczne posunięcia Komuny o charakterze antyklerykalnym i antyreligijnym³⁶. F. Engels, bilansując osiągnięcia i błędy Komuny w sprawach wyznaniowych, dochodził do sformułowania interesujących wniosków o dużych walorach praktycznych. Przestrzegał w nich przed nierozważnym podejściem do rozwiązywania kwestii natury religijnej. Poddając krytykę politykę Komuny, która za pomocą przepisów prawnych chciała znieść wierze-

³⁴ Zob. P. G. La Chesnais, *L'église et les états...*, s. 13. Niektórzy autorzy biorąc pod uwagę uprzywilejowaną pozycję związków wyznaniowych kwestionują pogląd o istnieniu w Belgii systemu rozdziału. Por. K. Rothenbücher, *Die Trennung...*, s. 408; F. Ruffini, *Corso di diritto...*, s. 278.

³⁵ Die Verfassung des Deutschen Reiches vom Jahre 1849, Bonn 1913, s. 72 i n. Konstytucja gwarantowała wolność sumienia i wyznania, zabraniała zmuszania obywateli do ujawniania swych poglądów religijnych, wprowadzała równouprawnienie związków wyznaniowych znosząc instytucję kościoła państwowego, zachowała przysięgę religijną, ale wprowadzała śluby cywilne i cywilne księgi stanu cywilnego. Zob. też R. Lempp, *Die Frage der Trennung von Kirche und Staat in Frankfurter Parlament*, Tübingen 1933; K. Neundörfer, *Die ältere deutsche Liberalismus...*, s. 30 i n.

³⁶ Por. I. Grajewska, *Komuna Paryska*, Warszawa 1971, s. 173.

nia religijne pisał: „W każdym razie jedno jest pewne: jedyną przysługę, jaką dziś jeszcze można oddać Bogu, to uznać ateizm za przymusowy antykuł wiary i przez zakaz wszelkiej religii zaćmić bismarkowski «kulturkampf»”³⁷.

Zjednoczone Włochy, podejmując złożony problem ułożenia stosunków z Kościołem katolickim, próbowały szukać inspiracji i wzorów praktycznych rozwiązań w koncepcji rozdziału. Twórcy zjednoczenia Włoch, liberałowie, w ogromnej większości katolicy, chcieli nadać państwu charakter laicki, niezależny od kościoła, któremu z kolei pragnęli zapewnić swobodę działalności. Ich przewodnim hasłem stało się zdanie wypowiedziane przez K. Cavoura 25 marca 1861 r. w Izbie Deputowanych — *Libera chiesa in libero stato*³⁸. W praktyce nadawano mu nieco zmodyfikowany sens — *Libera chiesa in stato sovrano*. Wrogi stosunek hierarchii kościelnej do zjednoczonego państwa przyczyniał się w głównej mierze do antyklerykalnych akcentów w ustawodawstwie i polityce kolejnych rządów. Przepisy prawa wyznaniowego inspirowane były przez tendencje separacyjne i zasadę umiarkowanego zwierzchnictwa państwa nad związkami wyznaniowymi³⁹. Włoski model rozdziału opierał się na uznaniu wolności sumienia i wyznania w granicach porządku publicznego, nadawał świecki charakter instytucjom państwowym i systemowi prawnemu, przy zachowaniu w szkołach koncepcji wychowawczych opartych na założeniach doktryny chrześcijańskiej, na wprowadzeniu świeckich ślubów przy odrzuceniu instytucji rozwodu, na ograniczeniu praw majątkowych kościoła, zniesieniu dziesięciny i innych przywilejów duchowieństwa. Ustawodawstwo państwowe przeprowadziło likwidację wydziałów teologii na uniwersytetach, wprowadziło sankcje karne wobec księży nawołujących do nieposłuszeństwa ustawom lub odmawiających posług religijnych z innych niż religijne pobudek, rozszerzyło zakres nadzoru nad pozareligijną działalnością kościoła⁴⁰. System ten prze-

³⁷ F. Engels, *Literatura emigracyjna*, K. Marks i F. Engels, *O religii*, Warszawa 1956, s. 135.

³⁸ Zob. A. C. Jemolo, *Premesse ai rapporti tra chiesa e stato*, Milano 1965, s. 40; L. Salvatorelli, *Il pensiero politico italiano dal 1700 al 1870*, Torino 1907, s. 358 i n.; *Chiesa e stato nella storia d'Italia*, Bari 1967, s. 5 i n.; Z. Giacometti, *Die Genesis von Cavour's Formel „Libera Chiesa in libero Stato“*, Zurich 1910; Z. Giacometti, *Quellen zur Geschichte der Trennung von Staat und Kirche*, Tübingen 1926, s. 665; *Italia — Roma e Papato nelle discussioni parlamentari dal 1860 al 1871*, Roma 1932.

³⁹ Por. P. A. D'Avack, *Trattato di diritto ecclesiastico italiano*, Milano 1969, s. 287.

⁴⁰ Por. P. A. D'Avack, *Trattato...*, s. 104 i n.; A. C. Jemolo, *L'église et l'état en Italie*, Paris 1960, s. 69; B. Croce, *Histoire de l'Italie contemporaine 1871-1915*, Paris 1929, s. 79 i n.; G. J. Ebers, *Grundriss des Katholischen Kirchenrechts*, Wien 1950; s. 215; F. Ruffini, *Corso di diritto...*, s. 282 i n.; E. Friedberg, *Die Grenzen zwischen Staat und Kirche und die Garantien gegen deren Verletzung*, Tübingen 1872, s. 725.

trwał formalnie do 1929 r. kiedy nastąpiło zawarcie konkordatu ze Stolicą Apostolską.

Geneza i model rozdziału wprowadzony w Meksyku odzwierciedlały skomplikowany układ stosunków między Kościołem katolickim a władzami państwowymi w okresie 1856 - 1917⁴¹. Kościół bronił swych przywilejów ekonomicznych, głównie olbrzymich majątków ziemskich⁴² oraz dominującej pozycji politycznej w państwie. Zwolennicy rozdziału, w większości katolicy, pragnęli ograniczyć działalność kościoła wyłącznie do realizacji funkcji religijnych a majątki kościelne użyć dla poprawy bytu mieszkańców kraju. Stosunki między władzami państwowymi a Kościołem katolickim, pełne dramatycznych spięć i ostrych konfliktów wycisnęły swoje piętno na kształtowaniu się systemu rozdziału, którego zakończenie przyniosła konstytucja z 1917 r.⁴³

Meksykański model rozdziału kopiował niektóre rozwiązania Stanów Zjednoczonych AP, ale jednocześnie wprowadzał wiele ograniczeń działalności kościoła, nie występujących w innych krajach. Opierał się na uznaniu zasady wolności sumienia i wyznania, zakazie uchwalania przez Kongres prawa ustanawiającego religię panującą lub znoszącego jakąkolwiek religię, na daleko idącej laicyzacji państwa i instytucji publicznych. Pozbawiał organizacje religijne i duchownych wpływu na system wychowania i zabraniał im prowadzenia prywatnych instytucji dobroczynnych oraz zakazywał uczestnictwa w życiu politycznym. Działalność związków wyznaniowych poddana została szczegółowej reglamentacji. Związki wyznaniowe pozbawione zostały osobowości prawnej i w konsekwencji nie mogły nabywać ani posiadać własności nieruchomości. Publiczne domy modlitwy, rezydencje biskupie, plebanie, seminaria, klasztory, domy sierot i inne budynki będące własnością kościoła przeszły na własność państwa. Duchownych konstytucja uznawała za osoby wykonujące zawód. Księża zostali pozbawieni prawa dziedziczenia po księżach oraz prawa do własności realnej, służącej celom propagandy religijnej lub celom dobroczynnym. Konstytucja była raczej stwierdzeniem dążeń jej autorów niż odbiciem rzeczywistości. Wiele jej postanowień wprowadzano w życie dopiero w latach następnych, przeważnie pod wpływem antypaństwowych wystąpień kleru katolickiego⁴⁴. Niektóre nie zostały zrealizowane w ogóle. W 1929 r. doszło do zawarcia między rządem a Kościołem katolickim *modus vivendi*, które w konsekwencji

⁴¹ Por. E. Portes Gil, *La lutte entre le pouvoir civil et le clergé*, Mexico 1934; A. Toro, *La iglesia y el estado en Mexico*, Jalapa — Enriquez 1932; W. H. Callcott, *Liberalism in Mexico 1857 - 1929*, London 1931.

⁴² Zob. P. G. La Chesnais, *L'église et les états...*, s. 65 i n.; N. Cuneo, *Le Mexique et la question religieuse*, Turin 1931, s. 171.

⁴³ Por. N. Cuneo, *Le Mexique...*, s. 179 i n.; W. H. Callcott, *Liberalism in Mexico...*, s. 276 i n.; M. Wańkowicz, *W kościołach Meksyku*, Warszawa 1927, s. 111.

⁴⁴ Por. H. B. Parkes, *Historia Meksyku*, Warszawa 1957, s. 364, 374.

spowodowało złagodzenie ostrza wyznaniowych postanowień konstytucji z 1917 r.⁴⁵

Rozdział kościoła i państwa, wprowadzony we Francji ustawą z 9 grudnia 1905 r., uważany jest dotychczas za klasyczny model europejski. Był on przejmowany i kopiowany w latach następnych przez wiele państw. Realizację rozdziału poprzedził i przyspieszył długotrwały konflikt Kościoła katolickiego z republiką francuską. Jego przyczyna tkwiła w promonarchistycznej postawie hierarchii kościoła, co wywoływało u zwolenników republiki silny antyklerykalizm. Przejawiał się on w forsowaniu polityki prowadzącej do laicyzacji państwa, systemu oświaty, likwidacji zakonów i kongregacji religijnych nie uznanych przez państwo, pozbawiania duchowieństwa różnych przywilejów a bezpośrednio przed uchwaleniem ustawy zerwaniem stosunków dyplomatycznych ze Stolicą Apostolską⁴⁶. Zaabsorbowanie przez wiele lat uwagi społeczeństwa kwestiami religijnymi było korzystne dla burżuazji, gdyż odwracało uwagę klasy robotniczej od reform społecznych. Francuski model rozdziału uznawał wolność wszystkich kultów w granicach porządku publicznego, zabraniał opłacania i subwencjonowania przez państwo jakiegokolwiek kultu, zwoływania zebrań politycznych do lokali służących celom kultowym, umieszczania znaków i emblematów religijnych na pomnikach i placach publicznych. Państwo nie uznawało związków wyznaniowych i ich obrzędów religijnych. Kult przestał być służbą publiczną. Wykluczone było zmuszanie kogokolwiek do uczestnictwa w obrzędach religijnych lub powstrzymywanie go od takiego udziału. Ustawa przewidywała powołanie specjalnych stowarzyszeń kultowych, których zadaniem było zagwarantowanie kościołom podstaw materialnych umożliwiających realizację funkcji religijnych⁴⁷.

Liberalne postanowienia ustawy z 1905 r. wprowadzane były w życie pomimo oporu Kościoła katolickiego. Odmowa powołania stowarzyszeń kultowych, potępionych przez Stolicę Apostolską, spowodowała utratę majątku przez Kościół katolicki. Wpłynęła też na nowelizację niektórych

⁴⁵ Zob. J. L. Meham, *Church and State in Latin America*, Durham 1966, s. 402 i n.; C. H. Hillekamps, *Religion, Kirche und Staat in Lateinamerika*, München 1966, s. 149; J. Drohojowski, *Religie i wierzenia w życiu Ameryki łacińskiej*, Warszawa 1964, s. 109 i n.

⁴⁶ Por. J. De Narfon, *La séparation des églises et de l'état*, Paris 1912, s. 11 i n.; A. France, *Kościół a republika*, Warszawa 1959; A. Dansette, *Histoire religieuse...*, s. 586 i n.; E. Réveillaud, *La séparation des églises et de l'état...*, s. 103 i n.; J. Caillaux, *Mes mémoires*, Paris 1942, t. I, s. 208 i n.; J. Bainville, *La III-e République*, Paris 1935, s. 231.

⁴⁷ Por. A. Briand, *La séparation. Application du régime nouveau 1906 - 1908*, Paris 1909; J. Barthelémy, *Les rapports entre l'état français et l'église catholique depuis la séparation*, Jahrbuch des öffentlichen Rechts, 1914; J. Videcoq, *Les associations diocésaines*, Montpellier 1930; L. V. Méjan, *La Séparation des églises et de l'état*. L'oeuvre de Louis Méjan, Paris 1959, s. 539 - 559, obszerny wykaz literatury dotyczącej rozdziału we Francji.

przepisów ustawy z 1905 r. Po pierwszej wojnie światowej problemy wyznaniowe straciły swój dotychczasowy wydźwięk polityczny. Doszło wówczas do zawarcia *modus vivendi* między rządem francuskim a Stolicą Apostolską. Jej efektem była wymiana przedstawicieli dyplomatycznych i zgoda Piusa XI na powołanie, zgodnie z postanowieniami ustawy z 1905 r. stowarzyszeń diecezjalnych⁴⁸. Proces odchodzenia od zasad rozdziału przyjętych w 1905 r. zapoczątkowało ustawodawstwo rządu Vichy, którego polityka współpracy z hitlerowskimi Niemcami znalazła poparcie hierarchii Kościoła katolickiego we Francji⁴⁹. Kontynuowany był w okresie IV i V Republiki. Przejawiał się on w naruszaniu laickiego charakteru państwa, czego wyrazem były i są nadal różnorodne subwencje państwowe i samorządowe na rzecz związków wyznaniowych i osób duchownych, dotacje państwowe dla szkolnictwa wyznaniowego, udział przedstawicieli władz państwowych w obrzędach religijnych⁵⁰.

System rozdziału kościoła i państwa znalazł swoje odbicie w kantonalnym ustawodawstwie wyznaniowym Szwajcarii. Konstytucja federalna z 1874 r. inspirowana była wrogością wobec Kościoła katolickiego i niechęcią do politycznej działalności kleru. Dokonała poważnego kroku naprzód na drodze laicyzacji państwa, ale nie proklamowała zasady rozdziału⁵¹. Kwestię tę pozostawiła do rozstrzygnięcia ustawodawstwu kantonalnemu. System rozdziału kościoła i państwa wprowadził jako pierwszy kanton Genewa w 1907 r., a następnie kanton Bazylea-miasto w 1910 r. Rozdział szwajcarski akcentował zakaz subwencjonowania związków wyznaniowych i wynagradzania osób duchownych przez państwo i samorząd⁵².

Portugalia przyjęła system rozdziału państwa i kościoła w konsekwencji obalenia monarchii i utworzenia republiki. Opierał się on na konstytucji i ustawie o rozdziale kościołów i państwa z 1911 r. System portugalski cechowało uznanie wolności wierzeń religijnych, zniesienie instytucji kościoła państwowego, odrzucenie wszelkiego przymusu w sprawach religijnych, uznanie równości wszystkich kultów, zakaz uznawania i subwencjonowania przez państwo związków wyznaniowych, sekularyzacja cmentarzy publicznych, aktów stanu cywilnego, świecki charakter prawa małżeńskiego oraz areligijny system nauczania w szkołach

⁴⁸ Por. L. V. Méjan, *La Séparation...*, s. 506, 511.

⁴⁹ Zob. J. Makowski, *Kościół Francji*, Warszawa 1969, s. 22 i n.; L. V. Méjan, *La Séparation...*, s. 512 i n.

⁵⁰ Por. F. Méjan, *La laïcité de l'état en droit positif et en fait. La Laïcité*, Paris 1960, s. 227 i n.; R. Rémond, *Laïcité et question scolaire dans la vie politique française sous la IV-e République La Laïcité...*, s. 391 i n.

⁵¹ Por. W. Rappard, *La constitution fédérale de la Suisse*, Neuchâtel 1948, s. 289 i n.

⁵² Zob. Z. Giacometti, *Quellen zur Geschichte...*, s. 542 i n.; A. Chavan, *La séparation...*, s. 548.

i zakładach publicznych⁵³. Od 1918 r., a zwłaszcza od chwili ustanowienia w 1928 r. dyktatury O. Salazara, system rozdziału formalnie utrzymany poddany został w praktyce istotnym modyfikacjom wypaczającym w zasadniczy sposób jego podstawowe założenia. W 1940 r. Portugalia zawarła konkordat ze Stolicą Apostolską⁵⁴, który przyznał Kościołowi katolickiemu liczne przywileje.

Niemcy republikańskie postanowiły zerwać w zakresie regulacji kwestii religijnych z dominującym w okresie cesarstwa systemem powiązania państwa ze związkami wyznaniowymi. Hasłem ugrupowań lewicowych w konstytuancie weimarskiej z 1918 r. stała się zasada wolności sumienia i wyznania oraz rozdział państwa i kościoła⁵⁵. Różnice poglądów pomiędzy ugrupowaniami politycznymi wpłynęły na specyficzny, będący rezultatem kompromisu pomiędzy partiami lewicy i centrum, profil modelu rozdziału przyjęty w Konstytucji weimarskiej z 1919 r. Cechował go zakaz istnienia kościoła państwowego i przyznanie szerokiej swobody równouprawnionym związkom wyznaniowym. Analogiczną do związków wyznaniowych sytuację prawną uzyskały zrzeszenia mające na celu wspólne pielegnowanie i rozwijanie określonego światopoglądu. Związki wyznaniowe pozostały nadal korporacjami prawa publicznego i mogły pobierać od swoich członków podatki na podstawie państwowych list podatkowych. Obsadzały swoje urzędy samodzielnie. Świadczenia publiczne na rzecz związków wyznaniowych ulegały zniesieniu. Poręczono im własność i inne prawa do fundacji, zakładów i majątku przeznaczanego dla celów kultu, nauczania i dobroczynności. System oświatowy nie został zlaicyzowany. Fakultety teologiczne na uniwersytetach państwowych zostały utrzymane. Specyficzny profil rozdziału państwa i kościoła w Niemczech polegał na zniesieniu wyznaniowego charakteru państwa, na zapewnieniu wolności i samodzielności związkom wyznaniowym w ramach ustaw państwowych, ale nie na zerwaniu wszelkich więzów i powiązań. Państwo uznawało i doceniało społeczne funkcje religii, czego wyrazem było przyznanie związkom wyznaniowym charakteru korporacji prawa publicznego⁵⁶.

⁵³ Z. Giacometti, *Quellen zur Geschichte...*, s. 411; K. Strupp, *Die portugiesische Verfassung vom 21 August 1911*, Jahrbuch des öffentlichen Rechts B. VII z 1913, s. 436 i n.; A. R. Lopes, *Histoire de la République portugaise*, Paris 1939, s. 173.

⁵⁴ Zob. J. G. Ebers, *Grundriss...*, s. 227; *Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*. A cura di Mercati, Vatican 1954, t. II, s. 232 i n.

⁵⁵ Por. H. Cazelles, *Eglise et Etat en Allemagne...*, s. 69 i n.

⁵⁶ G. Anschütz, *Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11 August 1919*, Berlin 1926, A. 3-4, s. 357 i n.; H. Cazelles, *Eglise et Etat...* s. 87 i n.; W. Kahl, *Staat und Kirche Handbuch der Politik*, Berlin und Leipzig 1920, A. 3, t. I, s. 148; P. Gürtler, *Nationalsozialismus und evangelische Kirche in Warthegau*, Göttingen 1958, s. 167; L. Halban, *Zanik supremacji państwa nad kościołem*

Dojście do władzy Hitlera w 1933 r. zapoczątkowało proces zmierzający do nadania rozdziałowi przyjętemu przez Konstytucję weimarską innego charakteru. Cechowało go dążenie do usunięcia związków wyznaniowych z życia publicznego i ograniczenie ich autonomii. Cel ten starano się osiągnąć przez politykę dekonfesjonalizacji życia publicznego i ograniczenie działalności politycznej związków wyznaniowych. W 1938 r. odebrano publicznoprawny charakter Żydowskiemu Związkowi Religijnemu. Przy ściąganiu podatku kościelnego wykluczona została możliwość stosowania przymusu administracyjnego. Stopniowej likwidacji ulegały przywileje podatkowe związków wyznaniowych⁵⁷.

W okresie drugiej wojny światowej na części terytorium ziem polskich wcielonych do Rzeszy (Kraj Warty) władze niemieckie podjęły próbę wprowadzenia rozdziału kościoła i państwa przystosowanego do założeń ideologii hitlerowskiej. Zadanie jego ukształtowania spoczęło na namiestniku A. Greiserze, inspirowanym i instruowanym przez M. Bormanna. Rozdział ten wprowadzany był drogą aktów administracyjnych. Grupy wyznaniowe na obszarze Kraju Warty miały organizację całkowicie niezależną od analogicznych wyznań na terenie Rzeszy. Tworzone związki wyznaniowe pozbawione zostały publicznoprawnego charakteru. Do organizacji wyznaniowej mogły należeć tylko osoby pełnoletnie po złożeniu pisemnego oświadczenia. Granice działalności związków wyznaniowych ograniczone zostały wyłącznie do sfery religijnej. Ideologowie hitleryzmu uważali system rozdziału urzeczywistniany w Kraju Warty jedynie za stadium przejściowe. Ich ostatecznym celem była całkowita likwidacja religii i związków wyznaniowych⁵⁸.

Tendencje zmierzające do wprowadzenia rozdziału kościoła i państwa wystąpiły po pierwszej wojnie światowej w wielu krajach Europy⁵⁹. Popierały je głównie partie liberalne i socjaldemokratyczne. Nie znalazły one jednak sprzyjających warunków umożliwiających ich realizację. Jedynie konstytucja estońska i albańska przyjmowały zasadę rozdziału, ale nadawały jej specyficzny profil. Zasadę tę uznała również za podstawę

w Niemczech, Lwów 1933, s. 10 i n.; U. Krüger, *Das Prinzip der Trennung von Staat und Kirche in Deutschland*, Berlin 1958, s. 12 i n.

⁵⁷ Por. P. Gürtler, *Nationalsozialismus...*, s. 168 i n.; E. Vermeil, *Hitler et le christianisme*, Paris 1939, s. 54 i n.; N. Micklem, *National socialism and the Roman Catholic Church*, London 1939, s. 234 i n.; P. Mikat, *Das Verhältniss von Kirche und Staat in der Bundesrepublik*, Berlin 1964, s. 10.

⁵⁸ Zob. P. Gürtler, *Nationalsozialismus...*, s. 172 i n.; J. Szyling, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec kościoła katolickiego 1939 - 1945*, Poznań 1970, s. 41 i n. Hitler stwierdzał, że nic go nie powstrzyma od wyrwania chrześcijaństwa z Niemiec, aż do ostatniego włókna i korzenia. Zob. E. Vermeil, *Hitler et le christianisme...*, s. 7.

⁵⁹ Zob. A. Csizmadia, *Rechtliche Beziehungen von Staat und Kirche in Ungarn vor 1944*, Budapest 1971, s. 15.

regulacji stosunków wyznaniowych Węgierska Republika Rad w 1919 r.⁶⁰ W Polsce niepodległej postulaty rozdziału wysuwane przez Polską Partię Socjalistyczną, Komunistyczną Partię Polski, Niezależną Partię Chłopską i PSL „Wyzwolenie” nie znalazły warunków umożliwiających ich urzeczywistnienie⁶¹.

W rozdziale kościoła i państwa republika hiszpańska widziała najlepsze zabezpieczenie nowych władz przed wpływami i roszczeniami Kościoła katolickiego, będącego dotychczas podporą monarchii i rządów dyktatorskich. Konstytucja republiki hiszpańskiej z 9 grudnia 1931 r. kopiowała francuski model rozdziału. Przez zniesienie religii oficjalnej państwo uzyskało laicki charakter. Gwarantowało swym obywatelom wolność sumienia i wyznania. Nikt nie mógł być zmuszony do ujawniania swych przekonań religijnych. Wszystkie wyznania mogły prywatnie wykonywać swoje obrzędy religijne. Publiczne wykonywanie kultu wymagało zgody rządu. Związki wyznaniowe uznano za stowarzyszenia podlegające specjalnemu prawu. Państwo i samorząd nie mogły udzielać pomocy materialnej kościołowi. Budżet wyznań został zniesiony. Konstytucja nakazywała rozwiązanie zakonów religijnych, których statuty przewidywały oprócz trzech ślubowań kanonicznych, ślubowanie innej władzy niż legalna władza państwowa. Ich majątek podlegał konfiskacie i przekazaniu na cele dobroczynne lub wychowawcze. Pozostałe zakony poddane zostały ścisłemu nadzorowi ze strony organów państwowych⁶². System ten realizowany był w praktyce krótko. Zniesiony został po zakończeniu wojny domowej w Hiszpanii przez gen. F. Franco. Konkordat z 1953 r. uznawał religię katolicką za jedyną religię narodu hiszpańskiego⁶³.

Rozdział państwa i kościoła stał się ideą przewodnią w zakresie rozstrzygania i normatywnego regulowania kwestii religijnych w państwach socjalistycznych. Zarówno Rosja Radziecka, jak i kraje demokracji ludowej nawiązały do koncepcji wypracowanych przez doktrynę socjalizmu oraz rozwiązań instytucjonalno-prawnych przyjmowanych przez ustawodawstwa państw burżuazyjnych w XIX i XX w. Nadawały jednak systemowi rozdziału inny niż w krajach kapitalistycznych charakter, wynikający przede wszystkim z odmiennych celów socjalistycznego państwa.

⁶⁰ Por. A. Csizmadia, *Le développement des relations juridique entre l'état et les églises en Hongrie 1000 - 1944*, Droit Hongrois — Droit Comparé, Budapest 1970, s. 251.

⁶¹ Zob. J. Osuchowski, *Zagadnienie rozdziału kościoła i państwa w Polsce w latach 1918 - 1939*, *Studia z dziejów Kościoła Katolickiego*, Warszawa 1963, nr 1 (5), s. 81 i n.

⁶² A. C. D'Ascoli, *La constitution espagnole de 1931*, Paris 1932, s. 86 i n.; P. Marland, *Les principes de la Constitution espagnole de 1931*, Paris 1934, s. 85.

⁶³ *Raccolta di Concordati...* a cura di A. Mercatili..., t. II, s. 272.

Do Rewolucji Październikowej w Rosji Kościół prawosławny zajmował pozycję kościoła panującego. Stanowił część aparatu państwowego i wywierał wszechstronny wpływ na życie społeczne i polityczne kraju⁶⁴. Inne wyznania były prześladowane bądź jedynie tolerowane. Wobec nowej, pcrewolucyjnej władzy hierarchia Kościoła prawosławnego zajęła nieprzejednanie wrogie stanowisko. Domagała się pełnej niezależności kościoła od państwa, zachowania licznych przywilejów, zwłaszcza majątkowych, utrzymania wyznaniowego charakteru prawa małżeńskiego, szkół wyznaniowych. Ostrej krytyce poddawała różne decyzje organów władzy radzieckiej ograniczające uprzywilejowaną pozycję kościoła⁶⁵. 19 stycznia 1918 r. patriarcha Tichon rzucił klątwę na rząd radziecki. Poczynania hierarchii Kościoła prawosławnego przyspieszyły wydanie, przygotowywanego od dwóch miesięcy, dekretu Rady Komisarzy Ludowych o oddzieleniu kościoła od państwa i szkoły od kościoła. Został on uchwalony przez Radę Komisarzy Ludowych 28 stycznia 1918 r.⁶⁶

Radziecki system rozdziału państwa i kościoła gwarantował wolność sumienia i wyznania zarówno obywatelom wierzącym, jak i niewierzącym. Znosił wszelkie ograniczenia praw obywateli związanych z wyznawaniem określonej religii lub niewyznawaniem żadnej. Względy religijne nie mogły powodować uchylania się od wykonywania obowiązków obywatelskich. Państwo uzyskiwało charakter laicki. Działalność organów państwowych i instytucji publicznych nie mogła się łączyć z obrzędami religijnymi. Zniesiona została przysięga religijna. Laicyzacji uległy akta stanu cywilnego. Szkołę oddzielono od kościoła. Zabronione zostało nauczanie religii w szkołach państwowych i prywatnych, gdzie były wykładane przedmioty ogólnokształcące. Wszystkie organizacje religijne poddane zostały przepisom prawa o stowarzyszeniach i związkach prywatnych. Cały majątek organizacji religijnych uznany został za mienie ogólnonarodowe. Budynki i przedmioty służące celom kultowym zostały przekazane w bezpłatne użytkowanie organizacjom religijnym. Zniesione zostały wszelkiego rodzaju subwencje państwa i samorządu na rzecz organizacji religijnych. Składki na rzecz organizacji religijnych mogły mieć tylko charakter dobrowolny⁶⁷.

⁶⁴ Por. A. Łotocki, *Kościół rosyjski na drodze do rewolucji*, Warszawa (bez daty), s. 3 i n.; F. Fedorov, *L'église et le culte en URSS*, Paris 1945, s. 3.

⁶⁵ Zob. W. D. Bończ-Brujewicz, *Rol duchowieństwa w pierwszyj dni Oktiabry*, „Izbrannyje soczinienja”, Moskwa 1959, t. I, s. 263.

⁶⁶ Por. N. M. Łukin, *Cerkov i gosudarstvo*, Moskwa 1918, s. 32 i n.; R. Martel, *Le mouvement antireligieux en URSS 1917 - 1932*, Paris 1933, s. 37 i n.; J. Kowalski, *Podstawy prawne stosunków wyznaniowych w ZSRR*, Euhemer 1968, nr 3/4, s. 103 i n. Dekret obowiązywał jedynie w Republice Rosyjskiej. W latach następnych przyjmowały go pozostałe republiki: ukraińska, białoruska, gruzińska, armeńska. Zob. E. Briem, *Kommunismus und Religion in der Sowiet-Union*, Basel 1948, s. 180 i n.

⁶⁷ Por. H. Świątkowski, *Stosunek państwa do kościoła w różnych krajach*,

Rozwinięcie ogólnych sformułowań dekretu o rozdziale kościoła i państwa z 1918 r. dotyczących sytuacji związków wyznaniowych przyniósł dekret z 1929 r. Stwarzając dla wyznawców istniejących kultów specjalne prawo o stowarzyszaniu się dla celów religijnych, ustalił formy, pod którymi gminy i grupy wyznaniowe mogły prowadzić działalność oraz określił dokładnie zakres ich uprawnień⁶⁸. Zasadę rozdziału państwa i kościoła potwierdziła Konstytucja ZSRR z 1936 r. Wprowadziły ją również do swych tekstów konstytucje republik związkowych.

W powstałych po drugiej wojnie światowej europejskich krajach demokracji ludowej żywe pozostawały tradycje bliskich powiązań państwa ze związkami wyznaniowymi. Sprawujące w tych krajach władzę, burżuazja i obszarnictwo widziały w kościele i religii ważny element mechanizmu panowania ideologicznego. Nowe siły społeczne, które pod przewodnictwem partii komunistycznych ujęły władzę, pragnęły wyeliminować związki wyznaniowe ze sfery działalności politycznej i sprowadzić je wyłącznie do wypełniania funkcji religijnych. Zmierzały też do zapewnienia wolności sumienia i wyznania wszystkim obywatelom, w tym także niewierzącym⁶⁹. Tym celom najlepiej odpowiadał system rozdziału państwa i kościoła.

Poszczególne kraje demokracji ludowej dochodziły do przyjęcia systemu rozdziału stopniowo. Przystosowywały jego założenia do specyficznej sytuacji społeczno-wyznaniowej wynikającej z ukształtowania historycznie wzajemnych stosunków państwa i związków wyznaniowych. Najwcześniej wprowadziły do konstytucji zasadę rozdziału Albania⁷⁰ i Jugosławia⁷¹, bo już w 1946 r., a w roku następnym Bułgaria⁷². Węgry uznały tę zasadę w 1949 r. W tym samym roku akceptowała ją Niemiec-

Warszawa 1952, s. 11, 107 Kościół a rewolucja rosyjska, „Zeszyty Argumentów” 1967, nr 4, s. 19 i n.

⁶⁸ Por. *Kommunistическая Партия и Советское Правительство о религии и церкви*, Moskwa 1959, s. 78 i n.

⁶⁹ Zob. O. Bihari, *Les relations entre l'état et les églises dans les pays socialistes*, Droit Hongrois — Droit Comparé, Budapest 1970, s. 202; G. Barberini, *Stati socialisti e confessioni religiose*, Milano 1973, s. 108 i n.

⁷⁰ Realizacja haseł rewolucji kulturalnej w Albanii w okresie ostatnich lat doprowadziła do likwidacji związków wyznaniowych i formalnie pełnej ateizacji społeczeństwa. Doniósł o tym Enver Hodża w referacie sprawozdawczym na VI Zjazd Albańskiej Partii Pracy w dniu 1 XI 1971 r., stwierdzając, że: „Bezprzykładna ofensywa została w szczególności podjęta przeciwko najstarszym formom ideologii klas wyzyskujących, przeciwko mentalności patriarchalnej i konserwatywnej, religii i wstecznym obyczajom [...]. Walka o zlikwidowanie wpływów religii przyniosła wielkie rezultaty. W bardzo krótkim czasie doprowadzono do zniesienia działalności wszelkich instytucji religijnych i duchownych propagujących i utrzymujących istnienie obskurantyzmu i anachronicznego idealizmu. Albania stała się krajem bez kościołów i meczetów, bez księży i imamów”. Cyt. za R. Buchałą, *Stosunki wyznaniowe w Albanii*, „Chrześcijanin w Świecie” 1971, nr 14, s. 24.

⁷¹ Nowa Konstytucja z 1963 r. nie wprowadziła zmian w zakresie stosunku

ka Republika Demokratyczna⁷³. Polska przyjęła tę zasadę w Konstytucji z 1952 r.⁷⁴ Rumunia i Czechosłowacja formalnie nie opowiedziały się w swoich konstytucjach za rozdziałem kościoła i państwa, aczkolwiek w ustawodawstwie zwykłym przyjęły niektóre rozwiązania instytucjonalne właściwe dla tego systemu⁷⁵.

Rozdział państwa i kościoła wprowadzony w europejskich krajach demokracji ludowej, pomimo wielu podobnych cech, nie tworzy jednolitego modelu. Podobieństwa rozwiązań prawnych sprowadzają się do traktowania rozdziału jako gwarancji wolności sumienia i wyznania, do nadania państwu konsekwentnie laickiego charakteru i wyeliminowania związków wyznaniowych z życia politycznego, do oddzielenia szkoły od kościoła, do laicyzacji systemu prawnego. Dopuszczają możliwość dotacji i subwencji państwowych na rzecz związków wyznaniowych. Różnice, nie-raz dosyć istotne, dotyczą położenia prawnego związków wyznaniowych oraz zakresu i form nadzoru państwa nad ich działalnością.

Do systemu rozdziału w ujęciu Konstytucji weimarskiej z 1919 r. nawiązała Niemiecka Republika Federalna. Konstytucja NRF z 1949 r. inkorporowała większość jej przepisów wyznaniowych do swego tekstu. Ustawodawstwo poszczególnych krajów, doktryna i praktyka władz państwowych, pozostające pod przemożnymi wpływami sprawującej przez wiele lat władzę Chrześcijańskiej Demokracji, nadały zasadzie rozdziału inne niż w Republice Weimarskiej znaczenie. Doprowadziły one do rozszerzenia uprawnień i przywilejów związków wyznaniowych, niejednokrotnie wbrew wyraźnym postanowieniom konstytucji federalnej i ograniczenia laickiego charakteru państwa. Sytuacja ta daje asumpt do formułowania poglądu o jednostronnym charakterze rozdziału w NRF. Wyraża się on w fakcie oddzielenia związków wyznaniowych od państwa.

państwa do związków wyznaniowych ustalonych Konstytucją z 1946 r. Por. *Prawowyye położenie religiośnych objednanii w Jugostawii*, Beograd 1967.

⁷² Konstytucja Bułgarii z 1971 r. przejęła przepisy wyznaniowe z Konstytucji z 1947 r.

⁷³ Konstytucja NRD z 1949 r. przejęła przepisy wyznaniowe Konstytucji weimarskiej. Nowa Konstytucja z 1968 r. pomija w swych sformułowaniach zasadę rozdziału. O systemie rozdziału opartym na postanowieniach Konstytucji z 1949 r. pisze U. Krüger, *Das Prinzip der Trennung...*, s. 19 i n.

⁷⁴ Szerzej na ten temat pisze H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962, s. 137 i n.

⁷⁵ Otto Biharii uważa, że rozdział występuje we wszystkich krajach demokracji ludowej, niezależnie od tego czy przepisy konstytucji tę zasadę wprowadzają. Por. *Le relations entre l'état et les églises...*, s. 262. Konstytucja Rumunii z 1965 r. akcentuje jedynie rozdział szkoły od kościoła. Laicki charakter szkoły podkreśla również Konstytucja Czechosłowacji z 1960 r. M. Staszewski na podstawie analizy wyznaniowych przepisów ustawodawstwa rumuńskiego i czechosłowackiego dochodzi do wniosku, że dominują w nim cechy właściwe dla systemu zwierzchnictwa państwa nad związkami wyznaniowymi. Zob. jego *Stosunki między państwem i kościołem w europejskich krajach socjalistycznych*, Warszawa 1972, s. 28, 58.

przyznaniu im autonomii i pełnej swobody działania przy jednoczesnym zachowaniu przez nie szerokiej możliwości ingerencji w sferę działalności państwa ⁷⁶.

System rozdziału państwa i kościoła rozszerzył się po drugiej wojnie światowej na kontynent afrykański i azjatycki. Wprowadziły go m.in. konstytucje Konga (Brazzawille), Konga (Kinszasa, obecnie Zairu), Dahomeju, Czadu, Gwinei, Górnej Wolty, Gabonu, Mali, Nigru, Senegalu, Republiki Malagaskiej ⁷⁷. W 1946 r. uznała go jako podstawę polityki wyznaniowej konstytucja Japonii ⁷⁸. Współcześnie system ten staje się dominującym modelem w zakresie regulowania stosunków między państwem a związkami wyznaniowymi ⁷⁹. Jemu też rokuje się najszerze perspektywy rozwoju ⁸⁰.

Michał Pietrzak (Warszawa)

HISTOIRE DE LA FORMATION DE LA SÉPARATION DES ÉGLISES ET DE L'ÉTAT

Résumé

L'article présent s'occupe des origines et de la formation de la conception théorique de la séparation des Églises et de l'État ainsi que de son introduction dans des divers pays d'Europe et d'Amérique. L'idée de la séparation — en opposition au régime de coopération de l'État avec l'Eglise — apparut en Europe seulement à la suite de la Réforme, qui donna naissance au pluralisme confessionnel de la population. Cette séparation, devant accorder le caractère laïc à l'État et éliminer les influences ecclésiastiques de la vie publique, devait par conséquent

⁷⁶ Por. E. Fischer, *Trennung von Staat und Kirche*, München 1964, s. 318; J. Bauer, *Das Verhältnis von Staat und Kirche in Land Nordrhein — Westfalen*, Münster 1968, s. 120, 186 i n.; U. Krüger, *Das Prinzip der Trennung...*, s. 17; V. Zündorf, *Die Ablösung der Staatsleistungen an die Religionsgesellschaften unter dem Grundgesetz*, Münster 1967, s. 5.

⁷⁷ *Konstytucje państw afrykańskich*, opr. L. Gelberga, Warszawa t. I, 1963, t. II, 1965, t. III, 1966.

⁷⁸ Konstytucja japońska zabrania państwu i jego organom nauczania religii i wykonywania jakichkolwiek czynności religijnych oraz uprzywilejowania wyznań religijnych. Zob. „Constitution du Japon. Loi sur la Diète, Règlement de la Chambre des Conseillers”, La Diète Nationale Japon, 1960, s. 8. Por. też K. Matsumoto, *Le problème de la laïcité au Japon. La Laïcité...*, s. 580 i n.

⁷⁹ Na kontynencie amerykańskim system ten w różnych odmianach i kształtach przyjmują obecnie poza USA i Meksykiem: Salwador, Honduras, Ekwador, Nikaragua, Kuba, Brazylia, Urugwaj, Gwatemala. Por. R. Buchała, *Kościół i państwo w Ameryce Południowej*, „Więź” 1967, nr 2, s. 104.

⁸⁰ Por. Z. Giacometti, *Quellen zur Geschichte...*, s. XV; E. Fischer, *Trennung...*, s. 33.

mettre terme aux guerres de religion et aux persécutions, assurer la paix aux populations confessionnellement différenciées et leur assurer les droits au libre exercice des cultes. On considéra la séparation comme garantie efficace de la liberté de conscience et de culte.

L'auteur démontre les voies de l'introduction de la séparation dans les divers États, où-partout- le régime de séparation assumait des formes institutionnelles bien divergentes. Ces différences du régime de séparation proviennent des conditions historiques, sociales et politiques, bien diverses dans tous les pays. Toutefois peut-on considérer comme modèles les régimes de séparation élaborés aux États-Unis, en France et en U.R.S.S. — Durant le XX-e siècle la séparation des Églises et de l'État constitue déjà la solution la plus fréquente et dominante du problème des rapports entre l'État et les associations cultuelles.